

*

О Црној Гори и Црногорцима оставили су своја запажања многи странци и Срби у виду путописа, успомена, преписке или неког књижевног остварења. Овде пре свега мислим на Вука Караџића, Симу Милутиновића, Љубомира Ненадовића, Симу Матавуља... Њима се придружује и Милан Пироћанац, који је своја запажања о Црногорцима, Брђанима, Црној Гори и Брдима писао за потребе кнеза Михаила и Илије Гарашанина. Кад је до рукописа дошао при крају живота, понела га је мисао да спис објави, али до тога није дошло због два разлога: негативних оцена о Црногорцима и заузетости око полемике о спољној политици кнеза Михаила, о чему је раније било речи. Потом је уследила смрт и спис је остао необјављен, али не и непознат историографији.

Оваква врста историјских извора је драгоцене, мада лична и самим тим једностране. Његова вредност је у томе што открива слабе стране код Црногораца и Брђана, о којима се ретко ко усуђивао да пише. Слично Пироћанцу, Гавро Вуковић је тражио слабости Србијанаца и њихових политичара. Ваљало би да се озбиљније позабавимо и другом страном историје, сопственим слабостима, пропустима, грешкама и лошим карактерним цртама. Тиме ће се понекад нарушити идеализована представа о некој личности, догађају и појави, али наше ће знање о српској прошлости, а данас и о себи, бити поузданије и реалније.

Пироћанчева делатност на Цетињу (1866/1867) и његов спис део су процеса у којем су се надметале две српске династије и две српске државе за првенство у Српству. У томе се налазе узроци слабости овог списа, као и неке добре стране.

Radoš Ljušić

*MILAN PIROČANAC ABOUT MONTENEGRO, MONTENEGRINS,
BRDA AND BRDANS*

Summary

Milan Piroćanac (1837–1897), a prominent Serbian politician, visited Montenegro on two occasions. During his second visit (1866–1877) he was the secretary of Prince Nikola. As instructed by Ilija Garašanin, he attentively observed personalities and events in Cetinje and on the basis of that compiled a report on his visit to Montenegro, which he submitted to Prince Mihailo and the mentioned Serbian statesman.

His remarks refer to Montenegro and Brda, to the Prince's court and Montenegro's policymaking, prominent personalities, above all Prince Nikola and his activity in Cetinje.

Piroćanac's observations are exceptionally critical, he sought and found mainly negative characteristics and weaknesses in almost every person he wrote about. Words of praise are scarce, so that the impression about Montenegrins is largely negative. He implemented the same procedure in writing about Montenegro's policymaking, Piroćanac's activity in Cetinje (1866–1867) and his report are a part of continuing rivalry between two Serb dynasties and two Serb states for the primacy in Serbdom. This explains the shortcomings of this report, as well as some of its good points.

**ИЗ ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCHES**

Михаил Јамбаев

УДК 323(497.17),,18/19"
УДК 316.343(497.17)(091)

**„Поља су била уништена а шуме су
страдале од самовољне сече”**

**РУСКИ КОНЗУЛИ О ДРУШТВУ МАКЕДОНИЈЕ
ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА (АДМИНИСТРАЦИЈА, ЕКОНОМИЈА
И СТАНОВНИШТВО)¹**

АПСТРАКТ: У раду се разматра виђење друштва и друштвене ситуације у Македонији, руских дипломатских представника, конзула почетком 20. века. Посебна пажња посвећена је руском виђењу турске управе, економских прилика и становништва.

Руска империја стекла је по Кучук-Кажарцијском миру 1774. године право да поставља своје конзуле у Турској. Први конзулат је отворен у Солуну, у последњој четвртини седамнаестог века (од 1878. године подигнут је на ранг Генералног конзулата).

Осамдесет година касније, 1856, Русија је, заједно са другим државама учесницима Париског конгреса, постала гарант његових одлука. Након тога, а у вези са одлукама Конгреса, мрежа руских конзулата на Балкану је проширена. Основни задатак конзулата било је надгледање реформи проглашених хат-ихумном Порте из 1856. године.² Конзулат у Битољу је основан 1861. године.

¹ Овај рад је написан на основу документарних извора Архива Спољне политике Руске империје. Реч је о извештајима руских конзула из Македоније, који се чувају у фондovima бр. 151 „Политархив”, бр. 180 „Посланство у Константинопољу”, бр. 213 „Конзулат у Битољу” и бр. 279 „Генерални конзулат у Солуну”. Ти извештаји представљају уникатне историјске изворе. У њима је детаљно осветљена друштвено-политичка, национална и црквена борба у Македонији, однос великих држава према Македонском питању и супарништво балканских држава у Македонији. Конзули су добијали информације из званичних извора, месних новина, личних разговора и преписке са месним становништвом.

² Хевролина В. М., „Донесения российских консулов в Боснии и Герцеговине как источник по истории их дипломатической деятельности. 1856–1874”, в: *Внешая политика России. Источники и историография*, Москва 1991, 40–64. (наведено место: 42.)

Током руско-турског рата 1877–1878. године, привремено је обуставио своју делатност, да би после рата, 1881. године, поново обновио своју делатност, али у рангу вицеконзулата, док је од 1901. године поново радио у статусу конзулата. Конзулат у Скопљу (Ушкуб) био је организован крајем 19. века. Та три града, Солун, Битољ и Скопље, у којима су радили руски конзулати, била су административна средишта турских вилајета (Солунског, Битољског (односно Манастирског) и Ушкубског (тј. Косовског)), који су мање-више покривали територију Македоније.

У годинама пред избијање Илинденског устанка (1901–1903), које представљају хронолошке оквире овог рада, руски конзули у Македонији били су: у Битољу – А. А. Ростковски, у Скопљу (Ушкубу) – В. Ф. Машков, у Солуну – Н. А. Иларионов, а затим А. А. Гирс, који је на месту конзула заменио Иларионова.

1) Систем управе у турским вилајетима (администрација)

Описујући систем управе у мекедонским вилајетима Османске империје, конзули су нарочито упозоравали на корупцију и безаконје, дубоко укоренење у административном механизму државе. Буквално у сваком извештају из Македоније конзули су се дотicali питања функционисања турске администрације, а њихова запажања имала су изразито критичко обележје. У том погледу су се посебно истицали извештаји из Косовског вилајета. В. Ф. Машков је извештавао о „очажном” положају и „административном распадању” у њему. Области насељене Албанцима називао је „арнаутлуком”, у коме је царовала „тешка анархија”. Машков је истицао да Косовски вилајет одликује „потпуно самовлашће и некажњивост муслиманског елемента и паралелно, поражавајући обесправљеност и незаштићеност хришћанског”...³

Битољским вилајетом је годину дана руководио валија (генерални гувернер) Абдул Керим Паша – тешко болестан човек. А. А. Ростковски га је описивао као часног човека који је искрено желео да ради на добробит поверене му области. Но због његове неизлечиве болести то није било могуће. По сведочењу Ростовског, Абдул Керим Паша није могао лично да се бави пословима који су му били поверени, и због тога је све препуштао свом љубимцу управнику полиције, „ужасном фанатику и подмитљивцу”, од кога је „много страдало” и хришћанско и муслиманско становништво. Но, валија је у управника полиције имао толико поверења да није прихватио никакве жалбе на његов рачун, тако да су све злоупотребе приписивале њему самом.⁴ У исто време он је неколико пута подносио оставку на своју дужност – али је сваки пут био одбијен. У новембру 1901. године Ростовски је послао следећи извештај: „... наш Генерал-губернатор је тешко болестан и већ неколико месеци не устаје из постеље, а нема никога да га замени.”⁵ До времена када му се болест погоршала, Абдул Керим Паша је заиста покушавао да предузме неке мере против

³ Архив Внешней Политики Российской Империи (даље: АВПРИ), ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 65.

⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 52.

⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 70.

злоупотреба на локалном нивоу. Тако је, на пример, покушавао да обузда војне страже (бекчи), које су терорисале хришћанска села. Абдул Керим је наредио да у хришћанским селима страже сачињавају сами хришћани. Ипак, радост хришћана била је кратког века, јер им је забрањено ношење оружја, а због ненаоружаних стража „поља су била уништена, а шуме су страдале од самоволне сече”.⁶ Хришћани су у таквој ситуацији морали да се обрате валији с молбом да им дозволи да ради заштите села изнајме муслиманске стражаре. Тако су се вратиле старе невоље. (Тешко је проценити којим се циљевима у конкретном случају валија руководио при доношењу такве одлуке.)

Почетком 1902. године постављен је нови валија – Едип Паша. За стање у вилајету он се интересовао много мање него његов претходник. Злоупотребе бекчи нису га занимале и био је „страшан фанатик”.⁷ У време његове владавине корупција администрације је постала свеопшта, а његово окружење су чинили корумпирани чиновници и он се налазио под њиховим утицајем. Многима је то давало за право да сумњају да је и он учествовао у подели мита.⁸ И не без разлога – почетком јануара 1903. године он је био смењен због корупције.⁹

Нови валија – Али Риза Паша „круто” се прихватио испуњења свих својих дужности. Службеницима је наредио да не узимају ништа „скупо” од становништва, а и казнио да је неког ситног начелника за примање мита, које је изнуђивао од становништва под претњом незаконитог хапшења због тобожњих веза с побуњеницима. Осим тога, у затвор су били послати жандармеријски официри, који су војницима допустили да пљачкају сељаке. Валија је наредио и да ти службеници надокнаде становништву вредност опљачканих ствари.¹⁰ Тешко је проценити колико су те одлуке биле доследно спроведене у делу, ако нису представљале само обично „бацање прашине у очи”. У том погледу занимљиво је следеће размишљање А. А. Гирса, генералног конзула Русије у Солуну 1902–1903. године: „Турске власти се не мењају, дух система и строго извршавање одлука њима су потпуно страни. У првом полету (сиц! после доласка на власт) они прибегавају одлучним и крајњим мерама, а затим се брзо враћају уобичајеној лакомислености и – што у датим околностима није мање опасно – уобичајеној поткупљивости.”¹¹

Уочи Илинденског устанка (1. јула 1903. године) Ростовски је следећим речима описао стање у администрацији Битољског вилајета: „... Турска администрација се налази у потпуном расулу, нико не жели да извршава наређења свог начелства.”¹²

Хасан Рефик Паша, који се до априла 1901. године налазио на челу Солунског вилајета, био је такође стар и болестан човек. У јануару 1901. године по други пут га је ударила кап, после чега је постао „потпуно неспособан да

⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 60.

⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 58, 61–62.

⁸ АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 563, л. 68.

⁹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 22.

¹⁰ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 25–26.

¹¹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 53–54.

¹² АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 213.

управља облашћу”, што свакако, није могло да се не одрази на управне послове којима је руководио дефтердар (виши финансијски чиновник) вилајета Кемал-бег. Иларионов је јављао да без обзира на способности и знање дефтердара, он нема ту власт као валија, „а због тога већина службеника дозвољава себи такве ствари које би се једва могле замислити да је на власти способан генерал-губернатор”.¹³

У мају 1901. године био је постављен нови валија, који је за мање од годину дана смењен са дужности. У марту 1902. године на чело вилајета је постављен Хасан Фехми Паша. Но ни нове промене нису могле ситуацију променити набоље. Руски генерални конзул у Солуну Гирс истицао је у свом извештају од 16. септембра 1902. да „пометеност месних власти и њихова немоћ не само да успостављају мир већ и предупредују стварање нереда.”¹⁴ Нешто касније Гирс је обишао вилајет и лично се уверио у размере административне збрке и самовоље. У вези с тим он је сачинио подробен извештај. Посебно је занимљива чињеница да је Гирс указивао управо на „незнање”, „лакомисленост” и самовољу локалне администрације, као на главни узрок „нестабилне ситуације у области, захваљујући којој нереди, изазивани споља, налазе и увек ће овде наћи плодно тле. А међу њима, упади чета, наоружаних од стране македонског комитета, заузимају, свакако, прво место.”¹⁵ По Турском мишљењу, турске власти су да је било жеље и умећа, могле лако, да се обрачунају са четничким одредима. „Ако су власти до данас деловале неодлучно, нехотице се може закључити да је присуство комита у селима њима делимично ишло на руку. Такав закључак може изгледати парадоксалан, но само на први поглед” – истицао је Гирс.¹⁶ Ствар је у томе да је обезбеђење поретка у области било поверено полицијским органима, који су се, у основи, попуњавали из редова Албанаца. Заптије и сувари (пешадијски и коњички жандари) „увек су испољавали посебну суровост у односу према хришћанском делу становништва и снисходљивост према муслиманима. Од времена појаве комитских чета, таква врста њихових активности, којима на терену руководе срески начелници (кајмакани), људи непросвећени и у већини случајева лихвари, нашла је још сигурнију основу. У садашње време се свако дело које се одигра у селима у којима живе искључиво Бугари, приписује комитама и служи као повод за хапшење и затварање у тамницу неколико Бугара, који се увек бирају из слоја богатијих, како би имали могућност да плате откуп. Тај манир се практикује веома често у селима пре трговачким, него земљорадничким, где Бугара који имају новца не недостаје. Суме које се прикупљају таквим путем делом иду – као што је мени познато, из поузданих извора – на задовољење административних потреба.”¹⁷

Гирс је истицао да се управљање облашћу налази у рукама „разних кајмакама, мудира и полицијских комесара, а не у рукама виших власти вилајета

¹³ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2297, л. 20–21.

¹⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 78.

¹⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 92.

¹⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 92.

¹⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 92–93.

и државе. Какве год да су биле инструкције, усмерене ка умереном односу и непристраници, које су потицале од ових последњих, узајамни односи управљача и потчињених у провинцији остали су непромењени: обесправљени хришћанин у рукама свемогућег турског чиновника”. И управо због тога Солунски вилајет је „поље на коме делују бугарски агитатори”. Акцијама кајмакама, службеника жандармерије и полиције могуће је објаснити, сматрао је Гирс, „ту лакоћу с којом македонске чете сеју смутњу по читавој провинцији током прошле и претпрошле године”.¹⁸ При том кајмакама, који су злоупотребљавали власт, а нису могли да се изборе са проблемима власти, није било могуће сменити. То нису могли (или нису желели?) да учине ни валија, па чак ни главни инспектор вилајета, због тога што су се кајмакама одражавали на својим положајима захваљујући покровитељима у Константинопољу.¹⁹

2) Економија

Административни хаос је био један од узрока погоршане финансијске ситуације у македонским вилајетима. Према извештајима Ростковског, државна каса у Битољском вилајету била је празна. Сви приходи који су се у њу сливали хитно су се, по наређењу Порте, пребацивали у Константинопољ, док за покриће месних потреба није остајало никаквих средстава. Не само грађански чиновници већ ни војни нису добијали плате. „Официри и војници не добијају плату” – извештавао је А. А. Ростковски 1. августа 1901. године – „снабдевачи армије, због неплаћања, престали су да испоручују храну, тако да је администрација била принуђена да хтела-не хтела, са расположивим новцем којег нема, сама купује провијант за војнике на пијанци.”²⁰ Молбе, тим поводом упућиване у Константинопољ, остајале су без одговора.

Следеће, 1902. године, ситуација се још више погоршала. Према стању у априлу, официри Битољског гарнизона нису добијали плату већ седам месеци, а њихове породице само што нису умирале од глади, док су дотадашњи добављачи армије дефинитивно пропадали (то су првенствено били хришћани и Јевреји).²¹

Идилична ситуација била је и у Косовском вилајету, где чиновници и официри, у новембру 1901. године, нису примали плате између 6 до 18 месеци. Жене и удовице официра покушавале су чак неколико пута да се физички обрачунају са дефтердаром. И ту су добављачи обуставили испоруку провијаната због неплаћења заосталих дуговања. Машков је не следећи начин објашњавао ситуацију која је била створена: „... Садашњи безизлазни положај Косовског вилајета – директан је производ оног слабо прорачунатог система повлађивања овдашњим муслиманима, који чак угрожава сам

¹⁸ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 94–95.

¹⁹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 94–95.

²⁰ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 51.

²¹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 40–41.

опстанак Турске у Европи”.²² И заиста, Албанци су једноставно одбијали да плаћају порезе.²³

У Солунском вилајету је чак, да би била поправљена лоша финансијска ситуација, у јуну 1901. године издата наредба да се у каси вилајета задржи „за потребе месних власти 80.000 лира из прихода од пореза на овце, за идућу фискалну годину...”²⁴

Ево шта је Гирс забележио о томе до чега је доводила нередовна исплата финансијских обавеза (октобар 1902. године): „Бедне плате, које добијају полицијски службеници, никада се не исплаћују на време. Читаве месеце заптије и сувари ништа не добијају... Полицијски органи принуђени су због тога да другим путевима, који су њима и иначе прешли у навик, обезбеђују награду за свој рад, пошто су недовољно и неуредно исплаћивани из, увек оскудне, касе вилајета.”²⁵ Порта је на тај начин свесно или несвесно гурала војнике и полицију на преступе. Једне – ка плачки мирних становника у време операција хапшења четника по селима, а друге – на примање мита. Ростовски је описао случај (јун 1903), када су у селу Клисура војници посекали 20.000 стабала дрвећа за суму од око 9.000 лира.²⁶

А. А. Ростовски је успео да састави извештај о државним приходима и расходима македонских вилајета.²⁷ Као извор су му служили приручници – салнаме, који су се повремено издавали у сваком вилајету. Те књиге су садржавале крајње податке – Ростовски је истицао да у њима „нема података о царинским приходима, прослеђеним право у Константинопољ, посредним порезима, убираним директно од Управе Отоманског дуга ради уплате на име државних зајмова, приходи од продаје дувана путем откупа... Услед тога се, подаци који се ниже наводе, не односе на одређену годину, већ представљају просечну вредност за последњих десет година... Због извесне инертности турске финансијске управе цифре о прикупљеним приходима и направљеним расходима остају из године у годину готово једнаке и због тога се оне слободно могу прилагодити садашњем времену.”²⁸

А. А. Ростовски је углавном користио податке за 1893. годину. Но, сматрао је да они пружају представу и о ситуацији 1903. године. Укупни приходи Битољског вилајета, према подацима А. А. Ростовског, били су 53, 738.748 пијастара. Као главне ставке прихода појављују се: десетак – око 18,000.000, војни откуп – око 9,000.000 и порез на овце и козе – око 9,000.000.²⁹ Расходи Битољског вилајета били су 10,136.571 пијастар. Од тога – више од 4,000.000 одлазило је на издржавање жандармерије и пореске управе, око 2,000.000 – чин-овницима „Унутрашњих послова”.³⁰ Тако је укупан салдо прихода и расхода у

²² АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 65–66.

²³ О подацима који потврђују ту чињеницу, нешто касније.

²⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2297, л. 33.

²⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 94.

²⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 40.

²⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1455а, л. 37–38.

²⁸ АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 28, 67.

²⁹ АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 29–30.

³⁰ Тако је наведено код Ростовског.

Битољском вилајету био позитиван (43,602.177 пијастра).³¹ У Солунском вилајету приходи су били већи од расхода за 52.478.907 пијастара.³² За разлику од Битољског и Солунског, салдо прихода и расхода у Косовском вилајету био је негативан – 1,658.261 пијастар. Ростовски је такво стање ствари објашњавао не сиромаштвом Албанаца, који су чинили већину становништва Косовског вилајета, и не неплодношћу њихове земље, већ недостатком жеље да плаћају порезе и да, уопште, признају било какву власт, те, што је најважније, незаинтересованост турских власти да према њима примењују строге мере.³³

Покушаји спровођења реформи у административној, судској и политичкој сфери (нпр. заједнички Бечки програм Русије и Аустроугарске), у таквим условима били су осуђени на пропаст. Механизам управљања није могао изаћи накрај са државним потребама.

Иако су економски аспекти у конзулским извештајима слабије осветљавани, јер је доминирало занимање за политику, ипак сачувани извештај „Важнији предмети извоза и увоза Солунске луке 1901. године”, дозвољава да се стекне потпунија слика о економском стању у Македонији почетком века.³⁴

Принос житарица у Солунском вилајету је 1901. године био слаб, изузев кукуруза који је обилно родио (и наредне, 1902. године Солунски вилајет је погодила неродица). Принос житарица био је мањи од просечног и у Косовском вилајету. Читав род житарица отишао је на унутрашње потребе, чак је било потребно и увозити га из других области Турске (21.000 тона за 3,200.000 франака) и из Бугарске (15.000 тона за 800.000 франака). Извожени су овас, јечам, раж и кукуруз. Највише је извожен кукуруз (30.000 тона) – у Италију, Енглеску и Холандију; затим овас (17.000 тона) – поново у Италију, Енглеску, Холандију, али и у Француску и Аустроугарску.³⁵

Принос дувана је био добар. Извожен је, за 1,000.000 франака, у Немачку, Аустроугарску, Египат и на Крит. Преко луке у Кавали било је извезено око 10.000 тона дувана, за суму већу од 30,000.000 франака. Македонски дуван је највише увозила Аустроугарска – 5.493 тона, док је Русија увезла само 364 тоне.³⁶

Осим дувана извожена је и вуна: 300.000 кг – у Америку, Аустроугарску и Француску, за суму од 270.000 франака.³⁷

Памук је био обран у малим количинама, а и био је ниског квалитета, услед чега је било потребно увозити га.

У Македонији су успевале и различите врсте мака. Семе мака било је извезено у Немачку и Француску за 900.000 франака. Сто тона опијума извезено је у Енглеску и Француску за 2,900.000 франака.³⁸

³¹ АВРПИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 30–31.

³² АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 563, л. 48.

³³ АВПРИ, ф. 213, оп. 536, д. 14, л. 67.

³⁴ Нажалост, у извештају се не говори ко га је и у вези са чим саставио. Слични извештаји за 1902. и 1903. годину у АВПРИ нису нађени.

³⁵ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 2.

³⁶ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 3.

³⁷ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 5.

³⁸ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 6.

У Македонији су се производиле руде: мангана (извезено је 13.000 тона), олова (110 тона), руде које садрже хром (извезено 5.000 тона).³⁹ Укупно је из солунске луке у Кавали 1901. године било извезено сировина, производна и робе за 53.512.818 франака.⁴⁰

Преко тих лука су у Македонији стизали мануфактурна роба, углавном тканине, и неки прехрамбени производи – шећер, брашно, пшеница и кафа. Осим тога, у македонске луке су стизали метали, ситна метална роба, посуђе, стакло, папир и неки други производи. Укупно је у солунску луку и луку у Кавали 1901. било доведено за 58,852.880 франака.⁴¹

Како се може видети, Македонија је почетком XX века била изразито аграрна област, из које су се извозили земљораднички производи и сировине. Није било говора о некаквој производњи изузев домаће радиности и занатства. Чињеница да је руда извожена говори само о постојању рударства. Но, на основу података из извештаја не може се јасно одредити каква је била организација рударства, и на каквом нивоу развоја се налазила.⁴²

3) Становништво

У својим извештајима конзули су спомињали углавном Словене, који чине основно становништво Македоније. А. А. Гирс је закључио да „маса једнородног хришћанског становништва компактно насељава Солунски вилајет, југоисточни део Косовског и већу половину Битољског.”⁴³ То је, у основи, било словенско становништво.

Осим тога, конзули су извештавали и о Албанцима, Турцима, Грцима, Власима и Јеврејима, који су живели у Македонији, а спомињали су и тзв. „грекомане”.

Словенско сiтановништво Македоније: Етничка припадност словенског становништва Македоније (Бугари? Срби? Македонци? и једни, и други, и трећи?) увек је представљена сложен проблем за научнике – слависте и увек је била предмет расправе. Многи од њих нису могли једнозначно одговорити на то питање, чак ни себи.

Руски конзули, свакако, нису били специјалисти али године проведене у Македонији су ипак утицале на њих, те су стекли извесно (макар и субјективно) мишљење. То показују следећи примери.

Када је Ростковски употребљивао етноним „Бугари” он је вероватно под њим пре свега подразумевао представнике православног словенског становништва, које је у црквеном погледу припадао Егзархату. Аналогно томе, под Србима је подразумевао православне Словене који су се налазили под јурисдикцијом Патријаршије, а изјашњавали су се као Срби (јер су истовремено пос-

³⁹ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 7.

⁴⁰ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 7.

⁴¹ АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 13.

⁴² АВПРИ, ф. 279, оп. 565, д. 458, л. 14.

⁴³ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 3.

тојали и Словени патријархисти, који су себе сматрали Бугарима). Тешко је проценити како је заиста било, али је такве закључке могуће направити на основу његових извештаја. Како је већ наглашено, Ростковски је имао веома опрезно мишљење о националној припадности македонских Словена. Поделу македонских Словена на Бугаре и Србе користио је, по свему судећи, ради поједностављивања обраде информација из његових извештаја. Ростковски спомиње српска села у кази Кичево, где издваја округ Поречје, насељен готово искључиво Србима.⁴⁴

Иларионов, који је био генерални конзул у Солуну до 28. маја 1902, такође је као и Ростковски имао, може се рећи, опрезан поглед на то сложено питање. Из његових извештаја може се закључити да је у Солунском вилајету живело углавном бугарско становништво, али се у налазила и села са српским становништвом. Он је истицао да „у Воденској и Пољанијској (Дебарској) епархији Солунског вилајета” има Словена патријархиста, који себе сматрају Србима.⁴⁵

Гирс, који је заменио Иларионова, називао је читаво становништво Солунског вилајета бугарским. Оценио је чак да су, у граничним деловима Солунског, Битољског и Косовског вилајета, права Срба „на самоталну црквено-општинску организацију... сумњива”.⁴⁶

Мишљење В. Ф. Машкова о националности Словена који су живели у Косовском вилајету (у његовом македонском делу) било је веома категорично. Најпре, он је сматрао да је „самосазнање народних маса потпуно неразвијено” и да у његовом формирању важну улогу имају одређене пропаганде. Потом, био је скептичан у односу према бугарским претензијама на Македонију. Тако је, не без извесног сарказма, закључивао да „егзархиски попови... већ тридесет година убеђују Македонце да су они – најбоља грана 'славног бугарског народа' ... а учитељи, који су у највећем броју укључени у локалне македонске комитете, све своје снаге усмеравају на то, да би ђаке из безличних Македонаца преобратили у фанатике бугарске ствари...”⁴⁷ Не мање оштро он се изјашњавао о „проповеданим... лажним етнографским доктринама”. Због тога је говорио о „бугарашким Македонцима” и „Бугарашима”.⁴⁸

В. Ф. Машков је извештавао о 10.000 домова Словена патријархиста Ушкубске епархије – тј., по његовим речима, о Србима и „србоманизма” – Македонцима и о 2.300 домова Бугара (овде, нажалост, није прецизирао да ли је реч о Скопљу или широј области). При том, В. Ф. Машков је од 2.300 бугарских домова 1.800 прибројао „егзархијској маси”, подразумевајући под њом: „сјајно испољен тип 'царске раје', савесних – само да би их оставили на миру – платиша како данка турској влади и намета бугарском револуционарном комитету тако и спремних да плате и српском комитету, ако би он постојао и то тражио. Та аморфна маса такође је спремна да се сутра назове Србима, исто онако као што данас покорно носи име Бугара. Представници тог елемента –

⁴⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 58.

⁴⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2297, л. 79.

⁴⁶ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 104.

⁴⁷ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 39.

⁴⁸ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2640, л. 39.

несаломиве тврдице – Македонци – обузети су искључиво бригом о хлебу насупином. Они, заправо, подједнако мрзе и Турке и Бугаре и самог Синезија (Скопског бугарског митрополита – М. Ј.), који их подједнако пљачкају, и у дубини душе приклањају се Србима који понекад 'дају' а никада не 'деру', али иду на поводњу за комитетом из страха од репресалија.⁴⁹

Такви ставови нису били тајна за активисте бугарског националног покрета у Македонији. И није случајно да је Машков важио у њиховом кругу за србофила и мрзитеља Бугара.

Није искључено да је тако оштра позиција Машкова била условљена његовим личним непријатељством (које, могуће је, није било лишено основа) према тим бугарским активистима. Најпре ће бити да то није била лична мржња, већ неприхватање метода њихове делатности, што је довело Машкова до непријатељства према покрету у целини и према његовом циљу.

Албанци: Доста пажње конзули су посвећивали Албанцима, који су насељавали у основи, западне области Македоније (Ростковски је писао о Дибарском, Дебарском санџаку, „са компактним албанским становништвом“). Конзулски извештаји били су буквално преплављени обавештењима о „међусобним односима“ Албанаца и хришћанског становништва Македоније.

Ствар је у томе, да су ситне административне и полицијске функције, повезане са ношењем оружја, могли обављати само муслимани (хришћанима је ношење оружја било забрањено). Главну масу војних стражара и жандарма чинили су Албанци који су користили службени положај ради прогона хришћана. Они нису само попуштале албанским бандитима, већ су и сами вређали сељаке. Заправо, то што су албански бандити пљачкали у првом реду хришћане, може се објаснити тиме што хришћани, како је већ наглашено, нису имали права на ношење оружја. Ростковски је известио о једном занимљивом случају вредном пажње: у округу Поречје, у суседству са Дебарским, и „насељеном скоро искључиво Србима, мудир (управник невелике казе), без дозволе вишких власти, одобрио је хришћанском становништву да набави оружје и да у сваком селу има наоружану стражу, која није допуштала Албанцима – разбојницима да пљачкају становништво. Према сведочанствима добијеним из Поречја, током те године (извештај од 1. септембра 1901. године) није било напада разбојника и никада раније становништво није било тако безбедно као ове године.”⁵⁰ Тај случај може се убројати у групу невероватних, истовремено он показује један од могућих начина увођења реда.

Албанци, увидевши неспособност Порте да одржава ред у провинцијама, извели су одговарајуће закључке. Ево шта је у вези с тим известио Ростковски: „... Турска постепено губи сваки престиж у очима Албанаца, који су, убедивши се да је влада потпуно немоћна, почели да отворено врше разбојништва, на очиглед власти, kidнапујући оне који су пролазили тим подручјем и тражећи за њих откуп”, а Турска се плаши „да оштрим мерама не изазове устанак у читавој Албанији, који би, на жалост, било немогуће угушити.”⁵¹

⁴⁹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2641, л. 26–27.

⁵⁰ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 58.

⁵¹ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 58.

Дебарски санџак био је право легло разбојника. Велика маса турске војске, која је тамо размештена крајем лета 1902. године ради хватања четника, није дозвољавала Албанцима да напуштају тај санџак, због чега су се они, према подацима Ростковског, бавили пљачком у свом округу, што је, у невољи, зближавало муслимане и хришћане. Влада је, упркос томе, остала неактивна.⁵²

Друга група албанских разбојника бавила се шверцом оружја за македонске чете, пребацујући га из Старе Србије. За једну такву операцију, по неким подацима, они су зарађивали до 300%.⁵³ Од Албанаца су се формирали специјално ради прогона четника. Но, правећи се да јуре четнике, башибозуци су чинили насиља у хришћанским селима. Ростковски је 27. јануара 1902. године јавио о једној од многобројних чињеница. Жандармеријски капетан Риза-бег, добивши извештај о четничким војводама које су се скупиле у једном од села, упутио се тамо ради њиховог хватања. Он се „зауставио у суседном селу и послао је људе да из околних муслиманских села позову добровољце за помоћ војсци ради хватања бугарских револуционара – закључио је Ростковски – што је имало за последицу то да су муслимани уобразили да их је власт опуномоћила да хватају и истребљују чланове комитета...”⁵⁴

Насиље и некажњавање башибозука Ростковски је објашњавао родбинским везама и подршком коју су они добијали од албанског становништва. На пример, 31. марта 1903. године Ростковски је известио о томе да су у време сукоба турских власти са четницима, убијена два бекчи-Албанца из Дебра, који су се са другим башибозуцима помагали Турцима. Када су житељи Дебра сазнали што се догодило, затворили су пијацу и сакупили су се у џамији, где су већали да ли треба да крену на Охридску казу, да би тамо „поклали све Бугаре, који се буне против султана”. Неколико „благоразумених бегова”, ипак је успео да убеди присутне да најпре питају власти за мишљење. Валија је одговорио да војске има довољно и да помоћ башибозлука није потребна. То одбијање се уопште се није допало Албанцима, „који су већ планирали да пљачкају и тероризу, под изговором гушења устанка, због чега су одлучили да у граду Дибру (Дебар) сазову збор опуномоћених представника из читавог санџака”. На збору је одлучено да се „не допусте никакве реформе, које предлажу иноверне државе, да се забрани Албанцима да прихватају најамну службу телохранитеља код богатих хришћана; а онима који су се већ налазили у служби наређено је да дају отказе. Збор је закључио да је у случају да султан почне да уводи реформе потребно поклати хришћане”, а затим „се борити до последње капи крви против новоуведеног.”⁵⁵

„Грекомани”: Већина Грка (оних које су, грчке власти сматрале Грцима), који су живели у Македонији, или тачније, у Битољском вилајету и у суседним областима Солунског вилајета, које су се граничиле са Бугарском, заправо то није ни била.

Мрежа грчких агената, која је почела активно да делује од 1901. године, а коју су створили грчки митрополити и конзули, омогућила је стварање ситуације у којој „многи патријархијски свештеници тајно служе службу на

⁵² АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 54–55.

⁵³ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 118.

⁵⁴ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 8.

⁵⁵ АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1454, л. 82–83.

словенском, а учитељи у школама уместо на грчком предају на бугарском језику и, на крају, узимају учешће у бугарским револуционарним комитетима.⁵⁶ Сви они су били смењени „због преласка на страну Бугара”. Истовремено, како је у августу 1901. године закључио Иларнонов, „међу Бугарима Солунског, Косовског и других вилајета има још увек доста грекомана, тј. таквих Бугара који досад нису примамљени обећањима егзархије о богаћењу и остали су под влашћу Васељенске патријаршије.”⁵⁷

Непоштена политика грчке врхушке у Македонији (фактичко приклањање терору власти у односу према мирном словенском становништву) покренула је Словене да пређу под власт Егзархије.

Конзул у Ушкубу (Скопљу) Машков закључио је да Грци играју водећу улогу у религиозно-административном животу православног становништва Ушкубске (скопске) епархије. Но истовремено „рачуна се да правих Грка (sic! у Скопљу) има: домаћег становништва – 8 породица, привремено настањених (чиновника дуванског монопола и железнице) до 12... У читавој епархији могуће је, можда, набројати до 50 породица”. По мишљењу Машкова, већина њих који се због најразличитијих разлога називају Грцима заправо су били Власи. Према његовом мишљењу, у Скопљу их је било – до 150 породица, а у целој епархији – до 500 (у Куманову – до 30, у Кочану – 250 итд.). при том, Власи у Кочанима су живели номадским животом, бавећи се сточарством. Сви Власи су стигли са југа, а 1901. године Власи су, како је закључио Машков, практично прекинули своју независну пропаганду, коју су до тада развијали и слили су се, у том погледу, са Грцима. О узроцима таквог стања ствари Машков је изнео следећу претпоставку: „Циљ тога, на први поглед тако чудног корака, може бити, произилази из тога да Власи рачунају да уз помоћ патријаршије сломе Словене, после чега би, свакако, пет стотина ваших кућа лако могло да одбаци као непотребно некаквих педесетак грчких кућа.”⁵⁸

Јевреји: Јеврејско становништво живело је углавном у великим градовима и бавило се трговином. Почетком века Јевреји су чинили око 15% становништва Битоља⁵⁹ и скоро половину становништва Солуна. Они су се у Солун населили још у средњем веку, када су били протерани из Шпаније, након чега су почели да се расељавају по читавој Македонији.

У Солуну, осим Јевреја, који су исповедали јудаизам, било је и Јевреја „денме” (преобраћеника), тј. Јевреја који су примили ислам. Као и други муслиманци, и они су могли да служе у армији и многи од „денме” су улазили у састав Солунског батаљона. Истовремено, несклони правој војној служби, они су више волели да се откупљују од ње, уплаћујући у касу вилајета по 50 лира по глави. „Бројност батаљона се унеколико умањила, али је власт зато располагала сумом у висини до 3.000 лира.”⁶⁰

56 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 1453, л. 62.

57 АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 1143, л. 72.

58 АВПРИ, ф. 151, оп. 482, д. 1473, л. 141.

59 Константинов Д, *Битола и Битола во Илинденската револуција на македонскиот народ – 1903*, Битола 1983, 323.

60 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2298, л. 85.

Бугари, који су живели у Солуну и такође се бавили трговином, представљали су на том пољу озбиљну конкуренцију Јеврејима. Ови последњи, схватајући то, нису пропуштали могућност да се обрачунавају са Бугарима. Тако је Гирс извештавао о догађајима, који су се одиграли након познатих терористичких акција у Солуну у априлу 1903. године: „Међу добровољцима који су током хајке на Бугаре потказивали полицији и војсци и њих и њихове домове, било је и Јевреја, који су касније исказивали нарочиту ревност приликом претреса кућа и канцеларија бугарских трговаца и комисионара, који су се већ налазили у затвору.”⁶¹ Гирс је чак и наглашавао: „Не мање од Грка... солунски Јевреји, који чине јаку и кохерентну масу, улажу све снаге да би ослабили, не само у граду већ и у читавој области, положаје које су заузели Бугари, служећи, на тај начин, као поуздани помагачи турских власти... Расположење Јевреја и њихов начин деловања су разумљиви.”⁶² Гирс је то објашњавао тежњом Јевреја да се ослободе од конкуренције у трговини и страхом да ће, у случају успеха Бугара, изгубити онај положај у којем делују „под окриљем турских обичаја.”⁶³

Превео са руског Мирослав Јовановић

Mihail Jambaeв

*"FIELDS STARTED TO PERISH FROM PEST, AND FORESTS FROM
INDISCRIMINATE CUTTING": RUSSIAN CONSULS ON EARLY 20th CENTURY
MACEDONIA (SOCIETY, ECONOMY AND POPULATION)*

Summary

The paper discusses the attitude and political activity of Russian diplomatic representatives – consuls in Macedonia in the early 20th century. Particular attention is devoted to the Russian view of the Macedonian issue within a broader scope of the Eastern Question.

Describing the system of administration in Macedonian vilayets of the Ottoman Empire, the consuls particularly pointed to corruption and lawlessness, which had deeply permeated the state's administrative mechanism. Their remarks about this problem were extremely critical. Consuls considered the administrative chaos as one of the main causes of deteriorated financial situation in Macedonian vilayets. At the beginning of the 20th century Macedonian vilayets were extremely agrarian regions of the Ottoman Empire, which exported farm produce and raw materials and imported manufactured goods, mainly textiles, some foods – sugar, flour, wheat and coffee, as well as metals, hardware, dishes, glass, paper and some other products. Production was limited to cottage industry and crafts. As for the population, Russian consuls mainly mentioned Slavs in their reports. In addition, they reported on Albanians, Turks, Greeks, Wallachians, Jews and so-called Grecomans.

61 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 64.

62 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 102.

63 АВПРИ, ф. 180, оп. 517/2, д. 2299, л. 103.